5. Ar trebui acum să rezum dintr-o dată totul şi să înfăţişez în desfăşurare marea ordine a naturii după care, şi fără intervenţia luxului, a gloatei, senatului şi sclavilor, spiritul războinic al Romei ar fi trebuit să se distrugă singur şi să-şi întoarcă în propriile sale mădulare spada pe care o ridicase de atîtea ori asupra unor oraşe şi naţiuni nevinovate ; despre aceasta vorbeşte însă cu glas tare istoria în locul meu. Ce puteau să facă legiunile care, nesătule de pradă, nu mai găseau nimic de jefuit, ci dimpotrivă îşi vedeau sfîrşitul gloriei la graniţele parţilor şi ale germanilor, ce altceva puteau să facă decît să-şi gîtuiască la întoarcere propria lor mamă ?... În zadar, slabul şi teribilul August a jucat rolul celui paşnic şi bun ; imperiul fusese cucerit cu sabia — trebuia apărat cu ea, sau trebuia să cadă prin sabie. Dacă acum le plăcea romanilor să lenevească, naţiunile ofensate sau deşteptate nu voiau să doarmă ; ele cereau răzbunare sau, cînd le venea timpul, îşi luau revanşa. În imperiul roman, împăratul a fost şi a rămas întotdeauna doar comandantul suprem, şi cînd mulţi dintre împăraţi şi-au uitat datoria, ea le-a fost reamintită, în chip înfricoşător, de oaste. Ea înscăuna şi sugruma atîţia împăraţi, pînă cînd în sfîrşit căpetenia gărzilor izbutea să se impună ca mare vizir şi făcea din senat o marionetă jalnică. Curînd, senatul n-a mai fost alcătuit decît din soldaţi ; din soldaţi care cu timpul deveniră atît de slabi, încît nu mai erau buni nici pentru oaste, nici pentru sfat. Imperiul se destrăma, uzurpatorii se izgoneau şi se chinuiau unii pe ceilalţi, popoarele se îngrămădeau spre interior, duşmanii au trebuit acceptaţi în armată, iar aceştia la rîndul lor au atras alţi duşmani. În felul acesta, provinciile au fost sfîşiate şi pustiite ; superba şi eterna Romă a dispărut în sfîrşit într-un cataclism, părăsită şi trădată de proprii ei comandanţi. O imagine teribilă a felului cum se termină orice furie de cucerire a unor imperii mari sau mici, în special cum ia sfîrşit spiritul militar după drepte legi ale naturii. Mai puternic şi mai întins decît statul roman n-a fost nici un alt stat militarist în decursul timpului ; dar nici un cadavru n-a fost vreodată mai îngrozitor dus la mormînt...

*

„Trecător este aşadar totul în istorie ; pe frontonul templului ei scrie : deşertăciune şi descompunere. Noi călcăm peste ţărîna strămoşilor noştri şi umblăm pe deasupra dărîmăturilor scufundate ale



unor organizări umane şi ale unor imperii distruse. Ca nişte umbre au trecut prin faţa noastră Egiptul, Persia, Grecia, Roma ; ca nişte umbre ies din morminte şi se arată în istorie...

Tristă soartă a genului uman care, cu toate străduinţele lui, este legat de roata lui Ixion, de piatra lui Sisif şi se află sub blestemul unui dor ca al lui Tantal. Trebuie să vrem, trebuie să năzuim fără să fi văzut vreodată rodul străduinţei noastre sau să fi desprins din toată istoria un rezultat al aspiraţiilor omeneşti. Dacă un popor rămîne singur, imaginea sa se uzează sub apăsarea timpului ; dacă vine în coliziune cu altele, el este aruncat în vasul de topire, în care de asemenea i se pierde chipul. Astfel că noi clădim pe gheaţă, scriem pe undele mării ; valul se spulberă, gheaţa se topeşte, şi palatul nostru s-a dus, ca şi gîndurile noastre.

De ce atunci, de ce această nefericită trudă pe care Dumnezeu a dat-o genului uman în munca lui zilnică ? Şi nimeni n-a fost întrebat dacă vrea s-o ia asupra lui, dacă ar fi voit să fie născut în locul, în vremea, în cercul acesta. Da, pentru că cel mai mare rău le vine oamenilor de la ei înşişi, de la proasta lor organizare şi conducere, de la încăpăţînarea asupritorilor şi de la o slăbiciune aproape inevitabilă a stăpînitorilor ca şi a celor stăpîniţi — ce soartă a fost aceea ce l-a pus pe om la jugul propriei sale specii, l-a expus bunului-plac, slab ori dement, al confraţilor săi ?..."

Dacă există un Dumnezeu în natură, atunci se află şi în istorie ; căci şi omul este o parte din creaţie, şi în cele mai sălbatice din excesele şi patimile sale trebuie să dea ascultare unor legi care nu sînt mai puţin frumoase şi excelente decît cele după care se mişcă toate corpurile cereşti şi pămînteşti. Însă pentru că sînt convins că ceea ce omul trebuie să ştie, el şi poate şi-i este îngăduit să ştie, ies din vălmăşagul scenelor pe care le-am cutreierat pînă acum şi mă îndrept încrezător şi liber în întîmpinarea înaltelor şi frumoaselor legi ale naturii, pe care le urmează şi ele.

*Umanitatea este finalitatea naturii umane, şi odată cu ţelul acesta, Dumnezeu i-a dat speciei noastre propria ei soartă în mîini.*

Finalitatea unui lucru care nu este doar un mijloc fără viaţă trebuie să rezide în el însuşi. Dacă am fi creaţi să năzuim cu o trudă în veci inutilă, întocmai cum magnetul se întoarce spre nord, către un punct al perfecţiunii ce se află în afara noastră

și pe care nu l-am putea atinge niciodată, ne-ar fi permis nu numai să ne compătimim pe noi înșine ca pe niște mașini oarbe, ci chiar ființa care ne-a condamnat la o asemenea soartă tantalică, creînd specia noastră numai pentru amuzamentul ei răutăcios, cîtuși de puțin dumnezeiesc. Chiar dacă am vrea să spunem, pentru a o scuza, că prin aceste deșarte străduințe, care nu-și ating niciodată țelul, tot se promovează ceva bun și că natura noastră este menținută într-o veșnică mișcare, ar rămîne totuși o ființă imperfectă, crudă, care ar avea nevoie de această scuză ; căci în mișcarea care nu atinge vreo finalitate nu e nimic bun, și, neputincioasă sau răutăcioasă prin înfățișarea unui asemenea vis despre o intenție imanentă, ea ne-ar fi înșelat în mod nedemn. Din fericire însă, nu ne învață nimeni despre o astfel de iluzie asupra naturii lucrurilor ; dacă privim omenirea, așa cum o cunoaștem, după legile care se află înlăuntrul ei, nu știm nimic mai înalt decît umanitatea din om, căci chiar dacă ne credem îngeri sau zei, ni-i închipuim ca pe niște oameni ideali, mai elevați.

Am văzut că natura noastră este organizată în acest scop vădit ; pentru el ne sînt date simțurile și instinctele noastre mai subtile, rațiunea și libertatea, sănătatea noastră gingașă și rezistentă, limba, arta și religia noastră. În toate împrejurările și societățile, omul n-a putut să aibă nimic altceva în minte, n-a putut cultiva altceva decît umanitatea, indiferent cum ar fi conceput-o. În folosul ei sînt instituite de natură rosturile sexelor și ale vîrstelor noastre, pentru ca să ne dureze mai mult copilăria și să desprindă, cu ajutorul educației și numai al ei, un gen de umanitate. În folosul ei au fost rînduite pe pămîntul cel întins toate felurile de viață ale oamenilor, au fost introduse toate genurile de societate. Vînător sau pescar, păstor sau plugar și cetățean : în orice situație, omul a învățat să deosebească mijloacele de hrană, să înalțe locuințe pentru el și ai săi ; a învățat să ridice, pentru ambele sale sexe, îmbrăcămintea la rang de podoabă, să-și organizeze gospodăria. El a născocit multe soiuri de legi și forme de guvernămînt care și-au propus să asigure fiecăruia exercitarea forțelor și dobîndirea, fără primejdia de a fi atacat, a unei mai armonioase și libere savurări a vieții. În acest scop s-a asigurat proprietatea și s-au înlesnit munca, arta, comerțul, relațiile între un număr mai mare de oameni ; s-au inventat pedepse pentru răufăcători, recompense pentru cei foarte buni și s-au instituit o mie de obiceiuri morale pentru diferitele ranguri din viața publică și din familie, ba chiar din biserică. În acest scop, în sfîrșit,



s-au purtat războaie, s-au încheiat tratate, s-a creat cu vremea un fel de drept al războiului și un drept al popoarelor, pe lîngă tot felul de álianțe ale ospitalității și ale comerțului, pentru ca omul să fie apărat și să i se dea cinstea cuvenită și în afara granițelor patriei sale. Prin urmare, tot ce s-a făcut vreodată bun în istorie s-a făcut pentru umanitate ; elementul stupid, vicios, detestabil ce s-a afirmat înlăuntrul ei, s-a înfăptuit împotriva umanității, astfel încît omul nu-și poate imagina alt scop pentru toate rînduielile sale de pe pămînt decît pe cel din interiorul său, adică din natura slabă și puternică, josnică și nobilă cu care l-a investit Dumnezeul său. Dacă în întreaga creație cunoaștem fiecare lucru numai prin ceea ce este și prin felul cum acționează, scopul genului uman pe pămînt ne este relevat prin natura și istoria sa ca prin demonstrația cea mai limpede.

Să privim înapoi spre zona pe care am străbătut-o pînă acum. În toate organizările popoarelor, din China pînă la Roma, în toată diversitatea constituției lor precum și în toate născocirile datorate războiului și păcii, chiar și în ororile și greșelile națiunilor — legea de căpetenie a naturii a rămas descifrabilă : „Omul să fie om ! să-și croiască rosturile după ceea ce înțelege a fi temeiul cel mai potrivit.“ În acest scop, popoarele au pus stăpînire pe pămîntul lor și s-au așezat cum au putut. Din femeie și din stat, din sclavi, veșminte și case, din amuzamente și feluri de mîncare, din știință și artă s-a făcut, ici și colo pe acest pămînt, tot ce se credea că se poate face din ele spre binele fiecăruia sau al întregului. Pretutindeni găsim așadar omenirea în posesiunea și în folosirea dreptului de a se forma într-un anumit gen de umanitate, după felul cum a putut s-o înțeleagă. Dacă se înșelau cumva sau se opreau la jumătatea de drum a unei tradiții moștenite, suportau consecințele erorii lor și-și ispășeau propria lor greșeală. Divinitatea nu-i stăvilise în nimic decît prin ceea ce erau, prin timp, loc și forțele ce sălășluiau în ei. Cînd greșeau, nu le venea niciodată în ajutor prin minuni, ci lăsa aceste greșeli să acționeze, pentru ca oamenii să învețe ei înșiși să le îndrepte.

Pe cît de simplă pare această lege a naturii, pe atît de demnă este ea de Dumnezeu, și de potrivită și rodnică în urmări pentru genul uman. Dacă acesta urma să fie ceea ce este și să devină ceea ce ar putea deveni, a trebuit să fie înconjurat de o natură activă de la sine și un cerc de acțiune liberă în jur, în care să nu-l tulbure nici o minune nefirească pentru înțelesul lui. Toată materia moartă, toate semințiile celor vii pe care îi conduce in-

stinctul au rămas de la zidire ceea ce au fost ; Dumnezeu l-a făcut pe om un Dumnezeu pe pămînt, a pus în el principiul propriei sale activităţi şi, prin nevoile interioare şi exterioare ale naturii sale, l-a pus pe acesta de la început în mişcare. Omul n-ar fi putut să trăiască şi să se susţină dacă n-ar fi învăţat să folosească raţiunea ; de îndată ce a folosit-o, desigur că i s-a deschis totodată poarta spre mii de erori şi încercări greşite, însă tocmai prin aceste erori şi încercări greşite a avut liber drumul spre o mai bună folosire a raţiunii. Cu cît învaţă să-şi recunoască mai repede greşelile, cu cît mai vajnică este forţa cu care purcede să le îndrepte, cu atît ajunge mai departe, cu atît mai pregnant i se dezvoltă umanitatea, şi el trebuie s-o desăvîrşească, sau, dacă nu, să geamă secole întregi sub povara propriilor sale vinovăţii.

Prin urmare, noi vedem de asemenea că natura şi-a ales pentru înfăptuirea acestei legi o arie atît de largă pe cît i-a îngăduit spaţiul hărăzit speciei noastre pentru locuit ; ea l-a organizat pe om în chip atît de divers pe cît putea să se organizeze un gen uman pe pămîntul nostru... Necesarul către care duc instinctul şi nevoia, aproape nici o naţiune de pe pămînt n-ar fi putut să-l greşească ; pentru o mai subtilă evoluţie a stării umanităţii au existat şi popoare mai gingaşe şi clime mai blînde. După cum tot ce este bine orînduit şi frumos se află la mijloc între două extreme, şi această formă mai frumoasă a raţiunii şi a umanităţii trebuia să-şi găsească locul în zona temperată, de mijloc. Ea şi l-a găsit pe deplin, urmînd legea naturală a acestei convenienţe generale... Şi mai puţin pot fi trecute cu vederea progresele pe care le-au făcut popoarele pe ţărmul Mării Mediterane, în agilitatea lor comparativ mai mare. Ele şi-au scuturat jugul despotic al vechilor forme de guvernămînt şi tradiţii, demonstrînd astfel legea măreaţă, binefăcătoare a destinului uman : „Ceea ce un popor sau o întreagă specie umană voieşte raţional şi înfăptuieşte cu putere spre binele său, aceea să-i fie hărăzit şi de natură, care nu i-a statornicit ca ţel nici tirani, nici tradiţii, ci forma cea mai bună de umanitate".

Minunat de frumos ne împacă principiul acesta al legii naturale divine nu numai cu înfăţişarea speciei noastre pe întinsul pămîntului, ci şi cu modificările ei de-a lungul tuturor timpurilor. Pretutindeni, omenirea este ceea ce a fost în stare să facă din sine, ceea ce a avut plăcerea şi puterea să devină. Cînd s-a mulţumit cu starea ei sau cînd, pe marele ogor al timpurilor, mijloacele pentru perfecţionarea ei nu se copseseră încă, ea a



rămas secole în şir ceea ce a fost şi nu a devenit altceva. Cînd s-a folosit însă de armele pe care Dumnezeu i le-a dat spre folosinţă, de înţelepciunea, de puterea ei şi de toate prilejurile pe care un vînt prielnic le-a îndreptat spre ea, atunci ea a crescut în măiestrie şi s-a perfecţionat mai departe, cu curaj. Cînd n-a făcut aşa, atunci arată însăşi lenea aceasta că era mai puţin conştientă de nenorocirea ei ; căci fiecare sentiment viu al nedreptăţii, însoţit de inteligenţă şi putere, trebuie să devină o forţă salvatoare. Nicidecum, de pildă, îndelunga supunere faţă de despotism nu se bizuia pe superioritatea despotului ; binevoitoarea şi încrezătoarea slăbiciune a celor supuşi şi mai tîrziu lenea lor răbdătoare au fost singurul şi cel mai mare sprijin al său. Căci a îndura este fără îndoială mai uşor decît a îndrepta energic ; de aceea nu s-au folosit atîtea popoare de dreptul cu care Dumnezeu le-a înzestrat prin darul divin al raţiunii.

Nu încape însă nici o îndoială că se va întîmpla în viitor pe pămînt ceea ce nu s-a întîmplat deloc pînă acum ; căci drepturile omenirii sînt imprescriptibile şi forţele pe care le-a pus Dumnezeu în ea, indestructibile. Ne uimeşte ce departe au ajuns în domeniul lor grecii şi romanii doar în cîteva secole ; căci chiar dacă finalitatea acţiunii lor nu era cea mai limpede, ei dovedesc totuşi că-l puteau atinge. Exemplul lor străluceşte în istorie şi însufleţeşte pe toţi semenii lor ce se orientează ca ei, în străduinţe asemănătoare sau mai izbutite, sub ocrotirea, egală sau mai mare, a destinului. Întreaga istorie a popoarelor devine pentru noi, în lumina aceasta, o şcoală a întrecerii pentru a ajunge la cea mai frumoasă cunună a umanităţii şi a demnităţii umane. Atîtea vechi naţiuni glorioase au ajuns la un sfîrşit mai rău ; de ce n-am atinge noi un alt ţel mai curat, mai nobil ? Ei au fost oameni cum sîntem noi ; chemarea lor spre cea mai bună formă a umanităţii este valabilă şi pentru noi, în împrejurările vremurilor, ale conştiinţei şi îndatoririlor noastre. Ceea ce au putut înfăptui aceia fără vreo minune, putem şi ne este şi nouă îngăduit să facem ; divinitatea ne ajută numai prin sîrguinţa noastră, prin raţiunea şi forţele noastre. După ce a creat pămîntul şi toate făpturile lipsite de raţiune ale acestuia, l-a zămislit pe om şi i-a spus : „Fii imaginea mea, un zeu pe pămînt, domneşte şi cîrmuieşte ! Ceea ce din firea ta poţi crea nobil şi izbutit, dă la iveală ! Nu-mi este în voie să te ajut prin minuni, pentru că am pus soarta ta omenească în mîinile tale omeneşti ; dar toate sacrele, veşnicele mele legi ale naturii îţi vor sta într-ajutor"...

Un lanț al culturii trece, în linii foarte neregulate și strîmbe, prin toate națiunile culte... La fiecare din acestea arată mărimi crescătoare și descrescătoare și conține valori maxime de toate felurile. Multe din ele se exclud sau se limitează reciproc, pînă cînd, în cele din urmă, tot se produce un echilibru al întregului; astfel încît ar fi raționamentul cel mai înșelător să se conchidă de la o anumită perfecțiune a unei națiuni asupra oricărei alta. Dacă Atena de pildă avea buni oratori, aceasta nu însemna să aibă și cea mai bună formă de guvernămînt; și dacă în China există atîta înțelegere pentru morală, nu înseamnă că statul chinez este un model al tuturor statelor. Forma de guvernămînt e legată de o valoare maximă cu totul alta decît un proverb moralizator sau o cuvîntare patetică; deși în final, la o națiune, toate elementele, cu toate că se exclud și se limitează, se găsesc totuși într-o corelație. Nici o altă valoare decît cea mai perfectă legătură de unire nu rînduiește statele cele mai fericite; admițînd chiar că poporul ar trebui să renunțe la unele însușiri strălucite ale sale.

*

Să cîntărim cîteva dintre aceste legi naturale, care, după cum mărturisește și istoria, au contribuit la evoluția spiritului umanitar în specia noastră și vor contribui și de acum înainte, pe cît sînt de adevărate legile naturale ale lui Dumnezeu.

*Toate forțele distrugătoare din natură nu trebuie numai, în succesiunea timpurilor, să fie învinse de cele conservatoare, ci să slujească chiar, în cele din urmă, la dezvoltarea întregului.*

Primul exemplu: cînd plutea odată, desfășurată în infinit, materia lumilor viitoare, i-a plăcut creatorului acestor lumi să o lase să se formeze după propriile-i forțe interioare. Curgea în jos, spre centrul întregului, soarele, tot ceea ce nu-și putea găsi nicăieri o cale proprie sau ceea ce el atrăgea de pe tronul său măreț cu forțe superioare. Ce a găsit un alt centru de atracție s-a strîns în același fel lîngă el, fie că a mers în elipse în jurul marelui său focar, fie că a zburat de acolo în parabole sau hiperbole și nu s-a mai întors. Așa s-a purificat eterul și, dintr-un haos plutitor, în necontenit amestec, a devenit un sistem de lumi armonios, în care pămînturi și comete străbat pe drumuri regulate eoni înconjurîndu-și soarele; dovezi veșnice ale legii naturale după



care, prin intermediul unor puteri divine sădite înlăuntru, din starea de confuzie se trece la ordine. Atîta vreme cît durează această lege simplă, măreață, a tuturor forțelor cîntărite și numărate unele față de altele, construcția universului se află pe baze solide; căci e întemeiată pe o însușire și pe o regulă a divinității.

Al doilea exemplu: în același fel cum, dintr-o masă informă, pămîntul nostru a luat forma unei planete, elementele lui s-au războit și s-au luptat pe el, pînă cînd fiecare și-a găsit locul, astfel încît, după multe confuzii sălbatice, totul slujește astăzi globului armonios ordonat. Uscatul și apa, focul și aerul, anotimpurile și climatele, vînturile și fluviile, vremea și tot ceea ce îi aparține, totul este supus unei mari legi a formei și masei sale, a mișcării și depărtării sale de soare, și este reglementat armonios după aceasta... Milioane de făpturi care trebuiau să piară au pierit, ceea ce s-a putut menține a rămas și se află de mii de ani într-o ordine mare, plină de armonie. Animale sălbatice și domestice, carnivore și ierbivore, insecte, păsări, oameni sînt ordonate unele în raport cu celelalte, și printre acestea toate bărbatul și femeia, nașterea și moartea, durata și vîrsta, durerea și bucuria, nevoile și plăcerile. Și toate acestea cîtuși de puțin după bunul-plac al unei pronii zilnic schimbătoare, inexplicabile, ci după legi vădite ale naturii, care sălășluiau în structura făpturilor, adică în raportul tuturor forțelor organice care au prins viață și s-au menținut pe planeta noastră. Atîta vreme cît va dura legea naturală a acestei construcții și a acestor raporturi va dura și succesiunea lor: anume o ordine armonioasă între partea însuflețită și cea neînsuflețită a creației noastre care, așa cum arată interiorul pămîntului, n-a putut fi realizată decît prin dispariția a milioane de făpturi.

Cum? și să nu acționeze în viața omenească tocmai această lege care, potrivit forțelor interioare ale naturii, creează ordinea în haos și aduce reglementarea în confuzia oamenilor? Fără îndoială că purtăm acest principiu în noi, iar el trebuie să acționeze și va acționa în felul său. Toate greșelile oamenilor sînt o ceață a adevărului; toate pasiunile din pieptul lor sînt porniri mai sălbatice ale unei forțe care încă nu se cunoaște pe sine, dar care după natura ei nu acționează altfel decît așa cum e mai bine. Și furtunile de pe mare, adesea distrugătoare și pustiitoare, sînt odraslele unei ordini universale armonioase și trebuie să-i slujească acesteia ca niște zefiri mîngîietori. De-aș izbuti să pun în lumină cîteva observații care ne-ar întări acest adevăr îmbucurător!

Aşa cum furtunile mării sînt mai rare decît vînturile ei obişnuite, tot astfel există şi în genul uman o ordine naturală binevoitoare, astfel încît se nasc în sînul ei mult mai puţine spirite destructive decît din cele ce menţin.

În regnul animal acţionează o lege divină după care sînt posibili şi există mai puţini lei şi tigri decît oi şi porumbei, iar în istorie există o ordine tot atît de binevoitoare după care numărul unora ca Nabuhodonosor, Cambise, Alexandru, Sulla, Atila şi Gengis-Han e mult mai mic decît cel al unor comandanţi mai blînzi de oşti sau al unor monarhi liniştiţi, paşnici. Primilor li se asociază sau nişte pasiuni nefireşti şi nişte malformaţii ale naturii datorită cărora, în loc ca ei să apară pe pămînt ca nişte aştri prietenoşi, apar ca nişte meteori în flăcări, fie, de cele mai multe ori, se ivesc în educaţia lor împrejurări neobişnuite, prilejuri mai ciudate ale unei deprinderi timpurii, în sfîrşit, chiar aspre nevoi ale adversităţii politice, ca să pună în mişcare împotriva genului uman pe aşa-numitele bice ale lui Dumnezeu şi a le menţine aşa. Dacă prin urmare natura nu vrea, de dragul nostru, să renunţe la drumul ei, şi printre nenumăratele forme pe care le generează, mai aduce la lumina zilei din timp în timp oameni cu pasiuni sălbatice, spirite destructive şi nu conservatoare, este în puterea oamenilor să nu încredinţeze nimic acestor lei şi tigri din cireada lor, ci dimpotrivă să-i îmblînzească prin înseşi legile umanităţii... Cu cît creşte mai mult cultura ţărilor, cu atît mai mult se îngustează pustiul, cu atît mai rari devin locuitorii săi sălbatici. De asemenea, în genul nostru are o influenţă naturală şi cultura crescîndă a oamenilor, căci odată cu slăbirea puterii animalice a trupului diminuează şi predispoziţia pentru pasiuni sălbatice şi se formează o plantă umană mai gingaşă. Fără îndoială că în legătură cu aceasta sînt posibile şi anomalii, care adesea fac ravagii cu atît mai mari cu cît se întemeiază de pildă pe o slăbiciune puerilă, după cum arată exemplul multor tirani orientali şi romani ; însă pentru că un copil răsfăţat tot poate fi mai uşor domolit decît un tigru setos de sînge, natura cu ordinea ei mai blîndă ne-a arătat totodată drumul, felul cum să reglementăm şi noi, printr-o hărnicie crescîndă, ceea ce este haotic, şi să domesticim ceea ce e nesăţios şi sălbatic. Dacă nu mai există regiuni bîntuite de balauri împotriva cărora trebuiau să pornească uriaşii preistoriei — împotriva oamenilor înşişi nu avem nevoie de forţe destructive herculeene. Asemenea eroi n-au decît să-şi desfăşoare jocul sîngeros în Caucaz sau în Africa şi să-l caute pe Minotaur, pe care să-l răpună ; societatea în care trăiesc are dreptul necontestat de a combate ea însăşi toţi taurii ce varsă foc pe nări ai lui Gerion. Dacă ea li se lasă pradă de bună voie, suferă de pe urma propriei sale vinovăţii, aşa după cum a fost vina proprie a popoarelor că nu s-au aliat cu toată forţa unei întovărăşiri împotriva Romei pustiitoare, pentru libertatea omenirii.

Cursul istoriei arată că odată cu sporul adevăratei umanităţi a scăzut şi numărul demonilor destructivi ai omenirii, şi anume după legile naturale lăuntrice ale unei raţiuni şi politici ce se luminează.

Pe măsură ce creşte rolul raţiunii în rîndurile oamenilor trebuie să învăţăm din tinereţe să recunoaştem că există o măreţie mai nobilă decît a tiranilor duşmănoşi oamenilor, că e mai bine şi chiar mai greu să cultivi pămîntul decît să-l pustieşti, să amenajezi oraşe decît să le distrugi. Egiptenii cei harnici, grecii cei înţelepţi, fenicienii cei gata la fapte nu numai că au intrat în istorie cu o imagine mai frumoasă, dar s-au bucurat şi în timpul existenţei lor de o viaţă mult mai plăcută şi mai utilă decît a fost aceea a perşilor destructivi. Amintirea primilor încă mai stăruie în glorie, în vreme ce pustiitorii, cu superioritatea lor demoniacă, n-au izbutit altceva decît să devină, pe ruinele jafurilor lor, un popor depravat şi mizerabil, bînd în cele din urmă din cupa otrăvită a unei plăţi mult mai rele. Acesta a fost cazul asirienilor, al babilonienilor, perşilor şi romanilor ; chiar şi grecilor le-a dăunat mai mult lipsa lor de unitate interioară precum şi, în multe provincii şi oraşe, risipa, decît sabia duşmanilor. Pentru că acestea sînt principii fundamentale ale unei ordini naturale care nu se dovedeşte numai prin cîteva cazuri din istorie sau prin exemple întîmplătoare, ci care se sprijină pe sine, adică pe natura asupririi şi a unei puteri supralicitate, sau pe urmările victoriei, pe abundenţă şi orgoliu, ca şi pe legile unui echilibru stricat, menţinîndu-şi cu mersul lucrurilor cursul egal etern — de ce ar trebui să ne îndoim că aceste legi naturale n-au fost şi ele, ca oricare altele, şi cu atît mai intens, recunoscute, că n-ar trebui să acţioneze şi ele cu forţa fără greş a unui adevăr natural ? Ceea ce se poate reduce la certitudinea matematică şi la un calcul politic, trebuie să fie recunoscut, mai devreme sau mai tîrziu, ca adevăr ; căci de principiile lui Euclid şi de tabla de înmulţire nu s-a îndoit încă nimeni...

Sufletul nostru este cuprins de o bucurie caldă nu numai cînd simte balsamul care există în legile naturale ale omenirii, ci şi

cînd îl vede răspîndindu-se grație naturii lui și făcîndu-și loc printre oameni chiar împotriva voinței lor. Capacitatea de a greși n-a putut să le-o ia nici divinitatea însăși; ea a pus însă în natura greșelii omenești să apară ca atare, mai devreme sau mai tîrziu, și să se dezvăluie făpturii celei cu judecată calculatoare... Numai un nebun ar mai clădi în zilele noastre piramide, și oricine produce asemenea inutilități este socotit fără minte de toată lumea rațională, dacă nu din dragoste de oameni, atunci din chibzuință practică... De asemenea, nu mai avem nevoie de o asuprire ca a bieților sclavi romani sau a iloților spartani, pentru că constituția noastră știe să realizeze mai ușor cu făpturi libere ceea ce acele vechi constituții înfăptuiau mai primejdios și chiar mai costisitor cu vite umane; ba chiar va trebui să vină un timp cînd vom privi înapoi la inumanul nostru comerț cu negri regretîndu-l întocmai ca pe vechii sclavi romani sau iloții spartani, dacă nu din dragoste de oameni, atunci din calcul. Pe scurt, trebuie să lăudăm divinitatea că a dat rațiune naturii noastre slabe, supuse greșelii, o rază veșnică din soarele ei, a cărui esență este să alunge noaptea și să arate formele lucrurilor așa cum sînt.

Progresul artelor și chiar al invențiilor pune în mîinile genului uman mijloace din ce în ce mai mari, să limiteze sau să neutralizeze ceea ce natura însăși n-a izbutit să stîrpească.

Pe mare trebuie să existe furtuni, și maica lucrurilor ea însăși n-a putut să le înlăture spre binele genului uman; dar ce i-a dat ea în schimb? Arta navigației. Tocmai din pricina acestor furtuni, omul a născocit forma de o mie de ori perfecționată pentru vasul său, și astfel nu numai că scapă de furtună, dar știe să dobîndească de la ea și avantaje, navigînd pe aripile sale... Elementul pustiitor al focului, natura nu l-a putut lua omului, dacă n-ar fi voit să-i răpească în același timp umanitatea însăși; ce i-a dat ea așadar prin foc? Nenumărate meșteșuguri, menite nu numai să facă inofensivă această otravă corosivă, ci s-o și folosească spre cel mai variat cîștig.

Nu se întîmplă altfel cu patimile furioase ale oamenilor, aceste furtuni pe mare și acest element pustiitor al focului. Prin ele tocmai, și frecîndu-se de ele, specia noastră și-a ascuțit rațiunea și a inventat o mie de mijloace, reguli și artificii nu numai ca s-o îndrăgească, ci s-o ghideze spre ceea ce este mai bun, după cum arată întreaga istorie...

Războiul antropofag a fost secole de-a rîndul o brutală meserie de bandiți. Oamenii s-au exersat multă vreme în această artă



însuflețiți de patimi sălbatice; căci atîta vreme cît s-a pus în război problema puterii personale, a vicleniei și a prefăcătoriei, pe lîngă virtuți foarte lăudabile, nu puteau fi hrănite concomitent decît niște înclinații foarte primejdioase spre crimă și jaf, așa cum o dovedesc din plin războaiele timpurilor vechi, medievale și chiar ale unor timpuri mai noi. Cu această meserie destructivă s-a născocit, oarecum împotriva voinței oamenilor, arta războiului; pentru că inventatorii ei n-au priceput că în felul acesta aveau să fie subminate temeliile războiului însuși... Așadar, după o imuabilă lege a naturii, răul în sine a generat ceva bun, pentru că arta războiului a distrus în parte războiul. Și actele de banditism și pustiirile au scăzut, poate nu tocmai din dragoste de oameni, ci pentru onoarea comandantului de oști. Legea marțială și comportamentul față de prizonieri au devenit incomparabil mai blînde decît au fost chiar la greci, fără a mai vorbi de siguranța publică, care a luat prima oară ființă în state războinice. Întregul imperiu roman, de pildă, a fost sigur pe șoselele lui atîta vreme cît vulturul înarmat le-a acoperit cu aripile sale; în schimb însă, în Asia și Africa, ba chiar în Grecia era primejdios să călătorești, pentru că acestor țări le lipsea spiritul ocrotitor al colectivității. Astfel, otrava se transformă în leac, de îndată ce devine artă: generații izolate au pierit, însă întregul nemuritor supraviețuiește durerea părților în dispariție și învață chiar din rău ceva bun.

Ceea ce este valabil pentru arta războiului, trebuie să aibă o valoare și mai mare pentru arta de a guverna; numai că este vorba de o artă dificilă, pentru că întrunește binele întregului popor. Și sălbaticul din America își are arta de a guverna, dar cît de redusă este ea, de vreme ce aduce avantaje unora dintre spițe, fără a asigura însă întregul popor că nu va pieri. Mai multe națiuni mici s-au nimicit unele pe celelalte; altele au diminuat într-atît încît, în urma conflictului teribil cu vărsatul, cu alcoolul și cu lăcomia europenilor, le așteaptă pe multe din ele probabil o soartă asemănătoare. Cu cît în Asia și Europa guvernarea unui stat a evoluat mai mult spre artă, cu atît mai fermă este coeziunea sa și cu atît mai trainic au fost clădite temeliile laolaltă cu celelalte, astfel încît n-ar putea să cadă unul fără altul... Proasta guvernare a tuturor popoarelor vecine a fost singurul avantaj al Romei; dezbinate fiind, le-a atacat, și tot dezbinate le-a și învins. O soartă asemănătoare a avut Roma, după ce arta guver-

nării și cea militară au decăzut; un destin similar au cunoscut Iudeea și Egiptul. Nu poate să piară nici un popor al cărui stat este bine organizat.

Și mai evident apar avantajele unei arte a guvernării chibzuite cînd este vorba de gospodăria internă a statului, de comerțul lui, de paza normelor lui juridice, de științele și meseriile lui; toate aceste elemente vădesc că o artă a guvernării superioară reprezintă și un avantaj superior. Un negustor adevărat nu înșală, pentru că înșelăciunea nu îmbogățește niciodată; tot atît de puțin pe cît se laudă un savant adevărat cu o știință falsă, sau pe cît va fi cu bună știință nedrept un jurisconsult savant care-și merită acest nume, pentru că în felul acesta ei toți nu s-ar putea considera niște maeștri, ci doar ucenici în arta lor. Tot atît de sigur este că trebuie să vină un timp cînd și cel nepriceput în rosturile guvernării trebuie să se rușineze de lipsa lui de minte, și cînd nu va fi mai puțin ridicol și nelalocul său să fii un despot tiranic, pe cît a fost de detestabil în toate timpurile; anume atunci cînd se va recunoaște limpede ca lumina zilei că orice ocîrmuire nepricepută lucrează cu o falsă tablă a înmulțirii și că statul nu dobîndește astfel nici un avantaj, chiar dacă s-ar aduna pe hîrtie sumele cele mai mari. De aceea se scrie istoria, și urmărindu-i desfășurarea, dovezile acestei teze vor reieși cu limpezime.

A trebuit ca toate greșelile guvernărilor să preceadă și oarecum să se epuizeze dinainte, pentru ca după toate neorînduielile omul să învețe în sfîrșit că prosperitatea speciei lor nu se bazează pe liberul arbitru, ci pe o lege naturală intrinsecă lui, cea a rațiunii și echității.

*

Popoarele slave ocupă pe pămînt un spațiu mai mare decît în istorie, printre alte cauze și din aceea că au trăit mai departe de romani...

Pretutindeni s-au stabilit ca să ia în posesiune pămîntul părăsit de alte popoare, să-l lucreze și să se folosească de el ca niște coloniști, păstori sau plugari; prin urmare, după toate pustiirile anterioare, datorită trecerilor și migrațiunilor, prezența lor tăcută și harnică a fost folositoare țărilor. Ei iubeau agricultura, turmele, grînele și numeroase meșteșuguri casnice, și au deschis pretutindeni, cu roadele țării și ale hărniciei lor, un negoț folositor... In Germania s-au ocupat de minerit, se pricepeau la topitul și turnatul metalelor, extrăgeau sarea și țeseau pînza, pregăteau miedul, plantau pomi fructiferi și duceau, în felul lor, o viață veselă, însoțită de cîntec. Erau generoși pînă la risipă, ospitalieri, iubitori ai libertății de glie, dar supuși și docili, dușmani ai jafului și devastărilor. Toate acestea însă nu i-au ajutat împotriva asupririi, ba dimpotrivă au contribuit la ea. Căci pentru faptul că n-au concurat niciodată la supremația lumii, că n-au avut în mijlocul lor niște prinți războinici ereditari, ci au preferat să plătească bir, dacă puteau să-și stăpînească astfel în pace pămîntul, mai multe națiuni, iar cel mai mult din rîndul semințiilor germanice, au păcătuit rău împotriva lor.

Încă de pe vremea lui Carol cel Mare porniseră acele războaie de asuprire care în mod vădit aveau drept cauză avantaje comerciale, deși foloseau ca pretext religia creștină; căci francilor războinici trebuie să le fi fost fără îndoială comod să trateze o națiune harnică ce se ocupa de agricultură și de comerț ca una de slug, în loc să învețe ei înșiși aceste meșteșuguri și să le practice.

Ceea ce începuseră francii au dus saxonii la împlinire; în provincii întregi, sclavii au fost distruși sau transformați în șerbi și pămînturile lor împărțite între episcopi și nobili... În felul acesta, poporul a căzut în nefericire; căci dragostea lui de liniște și hărnicie gospodărească nu și-a putut da o constituție războinică durabilă, deși nu-i lipsise fără îndoială curajul în cursul unei rezistențe aprige. Era nefericit pentru că situația lui între popoarele pămîntului îl adusese pe de o parte atît de aproape de germani, iar pe de altă parte își lăsase spatele descoperit la toate atacurile tătarilor din răsărit, sub care, și de asemenea sub mongoli, a suferit și a îndurat mult. Roata timpului ce le schimbă pe toate se învîrtește mereu fără oprire, și întrucît aceste națiuni sînt stabilite, în majoritatea lor, în partea cea mai frumoasă din Europa, cu condiția numai ca aceasta să fie în întregime cultivată și deschisă comerțului; întrucît, de asemenea, nici nu se prea poate gîndi altfel decît că în Europa legislația și politica vor trebui să promoveze și vor promova, în locul spiritului războinic, hărnicia liniștită și comunicarea pașnică a popoarelor între ele — vă va fi îngăduit și vouă, popoarelor cîndva atît de muncitoare și fericite, iar azi atît de adînc căzute, de îndată ce vă veți trezi din somnul vostru lung și trîndav și vă veți lepăda

lanțurile de sclavi, să vă folosiți frumoasele regiuni ca proprietatea voastră și să celebrați în ele străvechile voastre sărbători, ale hărniciei și negoțului liniștit.

*

Să enunțăm, fără părtinire și ură, cîteva dintre aceste reguli pe care curia romană le-a urmat spre folosul ei.

1. Domnia Romei s-a bizuit pe credință, pe o credință care avea să promoveze temporar și veșnic binele sufletelor omenești. Acestui sistem îi aparținea tot ce poate conduce sufletele omenești, și pe toate Roma le-a concentrat în mîinile sale. Din trupul matern și pînă la mormînt, ba chiar dincolo de el, în focul cel veșnic, omul era în puterea bisericii, căreia nu i se putea sustrage fără a cădea într-o nefericire lipsită de speranță ; ea îi forma mintea, ea liniștea și neliniștea inima lui ; prin spovedanie, deținea cheia tainelor sale, a conștiinței, a tot ce poseda în jur sau purta pe trupul lui, în mîinile lui. De-a lungul întregii sale vieți, credinciosul rămînea, sub conducerea ei, un tutelat, iar în privința morții ea l-a legat cu șapte legături, pentru a-l dezlega apoi cu atît mai multă dărnicie pe cel ce se căiește ca și pe cel darnic. Așa s-a întîmplat cu regi și cerșetori, nobili și călugări, bărbați și femei ; fără a fi stăpîn nici pe rațiunea, nici pe conștiința lui, fiecare om trebuia condus, și de conducători nu putea duce vreodată lipsă. Întrucît însă omul este un animal leneș, și a fost odată obișnuit cu îngrijirea sufletească creștină, nu se mai poate lipsi decît cu greu de ea, ci dimpotrivă recomandă urmașilor săi jugul acesta blînd ca perna unui bolnav, domnia bisericii a și fost întemeiată în tainițele cele mai lăuntrice ale omului. Odată cu rațiunea și cu conștiința credinciosului, ea avea totul în puterea ei ; dacă îi însămînța spiritul, era o nimica toată să-i culeagă roadele trupului ; dăruit cum îi era el, îl moștenise demult lăuntric, încă din viața trupească.

2. Pentru a promova această credință, biserica nu s-a slujit nicidecum de ceea ce este mai mare și mai important, ci de ceea ce este mai pe înțeles și mai mărunt, pentru că știa cu cît de puțin se mulțumește cucernicia omului. O cruce, o icoană a Maicii Domnului cu pruncul, o slujbă, un șir de mătănii făceau mai mult pentru scopul ei decît nenumărate speculații subtile ; și acest inventar gospodăresc îl administra cu hărnicia cea mai chibzuită... Tot astfel se proceda cu formulele, cu rugăciunile și cu ceremo-



niile. Biserica nu admitea niciodată să fi inventat și pomenit ceva zadarnic ; vechile formule au rămas, deși unor timpuri mai noi li s-ar fi potrivit altele noi ; urmașii credincioși voiau și aveau să se mîntuiască întocmai ca predecesorii lor. Încă și mai puțin își retracta biserica vreo greșeală comisă de ea ; dacă fusese comisă prea vădit, atunci greșeala era totdeauna anulată în modul cel mai reticent. Încolo, totul rămînea așa cum fusese și, după prilejuri, nu se îndrepta, ci se sporea. Totul se repetă și se bizuie pe marele principiu al popularității, a ceea ce e mai comun și pe înțelesul tuturor, tocmai pentru că ceea ce merită mai puțină crezare, dacă vine și revine mereu, se va impune de la sine și în cele din urmă va fi crezut.

3. Cu principiul minimului, politica Romei știa să lege atît de bine lucrurile cele mai subtile și cele mai grosolane, încît cu greu putea fi întrecută în amîndouă. Nimeni nu putea fi mai umil, mai lingușitor, mai implorator decît au fost papii, în vremuri de restriște sau față de docili și generoși ; cînd vorbește Sfîntul Petru prin gura lor, cînd cel mai afectuos părinte, dar nimeni totodată nu putea scrie sau acționa mai dur, mai grosolan și mai brutal decît ei, cînd era nevoie. Ei nu discută niciodată, ci decretează ; o îndrăzneală șireată care-și urmează drumul, fie că imploră sau se roagă, cere, amenință sau se înverșunează și pedepsește, caracterizează limbajul bulelor papale, ale romanismului, care sînt aproape fără seamă... Acest sfînt despotism, împodobit cu demnitate părintească, a izbutit mai multe decît politețea goală a unor searbede șiretlicuri statale cărora nimeni nu le dă crezare. El știa ce vrea și cum are de cerut ascultare.

4. Nici unui obiect din societate, politica romană nu i-a acordat vreo preferință ; ea exista numai de dragul ei însăși, se folosea de tot ce-i slujea, putea să distrugă tot ce i se împotrivea, căci nu ținea la altceva decît la sine însăși. Un stat duhovnicesc care trăia pe spezele tuturor statelor creștine nu putea fără îndoială să facă altfel decît să fie de folos cînd științelor, cînd moralei și ordinei, cînd agriculturii, artelor și comerțului, dacă asta i-o cerea scopul lui ; însă că papalității adevărate nu-i păsa niciodată de un iluminism adevărat, de progrese către o mai bună orînduire de stat, cu tot ceea ce ține de aceasta, o dovedește întreaga istorie medie. Germenul cel mai prețios putea fi călcat în picioare, de îndată ce devenea primejdios ; chiar și un papă învățat trebuia să-și ascundă părerile sau să și le adapteze, de îndată ce se aflau prea departe de calea interesului veșnic al curiei romane. În schimb,

ceea ce hrănea acest interes — arte, dobînzi, ogoare și pămînturi dăruite —, acestea erau îngrijite și administrate spre o mai mare cinstire a lui Dumnezeu. Cu toată mișcarea, biserica era centrul fix al Universului.

5. În acest scop putea să slujească dominației politice romane tot ceea ce îi era de folos : războiul și spada, rugul și temnița, scrieri fictive, sperjurul pe o azimă împărțită, tribunale ale Inchiziției și interdicții, oprobriul și mizeria, nenorocirea temporală și cea eternă. Pentru a ridica o țară împotriva domnului ei, i se puteau refuza toate căile de a se mîntui, în afara celor din ceasul morții ; se domnea cu cheile Sfîntului Petru asupra poruncilor divine și umane, asupra drepturilor popoarelor și ale omului.

6. Și de vreme ce această clădire urma să fie superioară tuturor porților infernului, de vreme ce acest sistem de orînduiri canonice, puterea cheilor de a lega și a dezlega, forța magică a simbolurilor sfinte, darul spiritului care se perpetuează de la Petru asupra urmașilor și inițiaților săi, nu predică altceva decît eternitatea — cine și-ar putea imagina un imperiu a cărui stăpînire să pătrundă mai în adîncime ? Casta preoților îi este înfeudată cu trup și suflet ; cu capul tuns și cu un jurămînt irevocabil, ei devin slujitorii săi pe vecie. Legătura ce unește biserica și preotul este indisolubilă ; acestuia din urmă nu-i este îngăduit să aibă copii, soție, străbuni și urmași ; tăiat de la copacul rodnic al genului uman, el este inoculat copacului în veci uscat al bisericii ; cinstea lui, de aici înainte, este numai cinstea bisericii, folosul ei va fi și al lui ; nu este posibilă nici o schimbare a gîndurilor, nici o căință, pînă cînd moartea îi sfîrșește robia. În schimb, biserica a deschis acestor robi un vast cîmp de răsplătire, o scară înaltă a ierarhiei : slujitori bogați, cu întinse puteri, ei vor deveni stăpînii tuturor celor liberi și mari ai pămîntului. Pe ambițios, ea îl stimula cu onoarea, pe cel pios cu evlavia, și avea pentru fiecare ceea ce îl ademenea și-l răsplătea...

7. Și cine a fost la Roma, în fruntea Sfîntului ei colegiu, acel unic ? Niciodată un copil scîncit, căruia să i se jure la leagăn legămîntul credinței, promițîndu-i-se astfel respectarea tuturor fanteziilor vieții ; niciodată un băiețandru jucăuș, pe sub pielea căruia puteai pătrunde, încurajîndu-l în toate năzbîtiile tinereții, pentru a deveni apoi favoritul răsfățat al toanelor sale. Se alegea un bărbat sau un bătrîn care, de obicei exersat în treburile bisericii, cunoștea cîmpul pentru care trebuia să tocmească lucrători... Unii papi cădeau



sub povară, alții însă, bărbați cu experiență juridică, înțelepciune de conducători, îndrăzneală și perseverență, duceau la bun sfîrșit, în cîțiva ani, mai mult decît izbuteau cîrmuiri slabe într-o jumătate de secol... Au fost mult mai puțini molîi desfrînați pe scaunul roman decît pe tronurile regenților laici, și la unii dintre ei defectele sînt izbitoare doar pentru că au fost greșeli ale papilor.

*

...Limba latină a călugărilor, legătura prin care toate țările romano-catolice au fost, fără putință de tăgadă, unite, a avut și numeroase noduri. Nu numai limbile materne ale popoarelor ce stăpîneau Europa, și odată cu ele popoarele, erau menținute într-o stare de înapoiere, dar între altele, și îndeosebi prin aceasta, poporul era frustrat de ultima-i parte la dezbaterile oficiale, pentru că nu știa latina. Odată cu limba țării era exclusă de fiecare dată din treburile națiunii o mare parte a caracterului național ; odată cu latina călugărească, în schimb, se strecura și acel spirit monahal cucernic care se pricepea să lingușească, să spioneze, și chiar să falsifice la timpul oportun. Faptul că atîtea secole de-a rîndul actele tuturor națiunilor europene, legile lor, testamentele, instrumentele de cumpărare și împrumut, în sfîrșit chiar și istoria țării respective erau scrise în latină a putut fi de un mare folos clerului, însă națiunilor însele nu le-a putut fi decît dăunător. Numai prin cultura limbii naționale un popor se poate ridica din barbarie, și Europa a rămas tocmai de aceea atîta vreme barbară, pentru că, timp de aproape un mileniu, s-a impus în locul organului natural al locuitorilor săi o limbă străină, luîndu-le pînă și rămășițele monumentelor lor și făcîndu-le irealizabile, pentru tot atîta timp, un cod de legi ale patriei, o guvernare proprie și o istorie națională. Istoria rusă singură este clădită pe monumente în limba națională, tocmai pentru că statul rămăsese străin de ierarhia papală romană. În toate țările Europei, limba călugărească a înlăturat tot ce a putut înlătura, și nu poate fi lăudată decît ca o limbă folosită de nevoie sau ca puntea îngustă pe care s-a putut salva literatura antichității spre vremuri mai bune.

Cu neplăcere am pus pe hîrtie această restrîngere a laudei veacului de mijloc. Eu resimt în întregime valoarea pe care încă o mai au pentru noi multe instituții ale ierarhiei, înțeleg mizeria în care au fost atunci create, și poposesc cu plăcere în amurgul plin de înfiorare al venerabilelor sale așezăminte și clădiri. Ca un în-

veliș grosolan al moștenirii care avea să reziste năvălirii barbarilor, ea este de neprețuit și stă mărturie atît pentru puterea cît și pentru înțelepciunea acelora ce au adăpostit în ea ceea ce era mai bun ; dar o valoare permanentă, pozitivă, pentru toate timpurile, o poate cu greu dobîndi. Cînd fructul e copt, plesnește coaja.

*

Starea naturală a omului este starea societății ; căci în mijlocul acesteia este născut și educat, spre ea îl duce instinctul ce se trezește al minunatei sale tinereți, și cele mai scumpe nume de pe lume : tată, copil, frate, soră, iubit, prieten, tutore, sînt legături ale dreptului natural care se află în starea fiecărei societăți umane originare. Odată cu ele sînt întemeiate și primele cîrmuiri între oameni : rînduielile familiei, fără de care specia noastră nu poate dăinui, legile pe care natura le-a dat și pe care le-a și îndrăgit mult de la sine. Vrem să le denumim prima treaptă a rînduielilor naturale ; ele vor rămîne oricum și cea mai înaltă și ultima.

Cu ele, firea și-a încheiat temeliile date societății și a lăsat în seama rațiunii sau nevoii omului să ridice pe ele clădiri mai înalte. În toate regiunile pămîntului, unde triburi și seminții izolate au mai puțină nevoie unele de altele, ele se și preocupă mai puțin unele de celelalte ; nu se gîndeau așadar la mari construcții politice. Astfel de regiuni sînt țărmurile pescarilor, pășunile păstorilor, pădurile vînătorilor ; acolo unde încetează în sînul lor conducerea patriarhală sau gospodărească, relațiile mai largi dintre oameni se întemeiază pe majoritate sau pe contract sau pe o însărcinare dată. O națiune de vînători, de pildă, pornește la vînătoare ; dacă va avea nevoie de un conducător, acesta va fi un șef de vînători, și-l vor alege pe cel mai priceput, căruia îi vor da ascultare de bună voie și în interesul comun. Toate animalele gregare au asemenea conducători ; pentru călătorii, în nevoia de apărare, la atacuri și în general pentru orice interes colectiv al unei mulțimi este necesar un asemenea rege al jocului. Vom numi această constituție a doua treaptă a rînduielii naturale ; ea are loc la toate popoarele care nu-și urmează decît nevoile și care trăiesc, cum spuneam noi, în stare naturală. Chiar și judecătorii aleși ai unui popor țin de această treaptă de stăpînire ; cei mai înțelepți și buni sînt aleși pentru funcția lor ca pentru un scop ce trebuie adus la îndeplinire, și odată cu aceasta încetează și stăpînirea lor.

Dar ce deosebire există la treapta a treia, domniile ereditare între oameni ! Unde se termină aici legile naturii ? sau unde



încep ? Că cel mai drept și înțelept bărbat a fost ales judecător de către cei în litigiu, era în firea lucrurilor ; și dacă se dovedea ca atare, n-avea decît să rămînă judecător pînă la adînci bătrînețe. Dar iată că moare bătrînul, și de ce este făcut fiul său judecător ? Că l-a zămislit părintele cel mai înțelept și mai drept, nu este un temei, căci aceasta nu-i putea dărui nici înțelepciune, nici echitatea... Natura nu împarte darurile ei cele mai nobile după familii, iar dreptul sîngelui, în virtutea căruia cineva încă nenăscut va putea, după naștere, să stăpînească un alt nenăscut, cînd ambii se vor naște, — aceasta reprezintă pentru mine una din formulele cele mai obscure ale limbii omenești.

Trebuie să existe alte motive care să fi introdus domniile ereditare printre oameni, și istoria nu ni le ascunde. Cine a dat Germaniei, cine a dat Europei cultivate stăpînirile ei ? Războiul. Hoarde de barbari au cotropit continentul, conducătorii și nobilii lor au împărțit între ei pămînturi și oameni. De aici s-au născut principatele și vasalitățile, de aici robia popoarelor subjugate ; cuceritorii erau stăpîni, și tot ceea ce s-a schimbat de atunci în această posesiune au hotărît revoluția, războiul, înțelegerea între cei mai mari, deci întotdeauna dreptul celui mai tare... Ce a dus lumea sub stăpînirea Romei ? Grecia și Orientul sub domnia lui Alexandru ?... Războiul. Cuceriri samavolnice au luat așadar locul dreptului, care abia pe urmă a devenit drept prin prescripție, sau, cum spun profesorii noștri de drept statal, printr-un contract tacit ; contractul tacit nu constituie însă, în cazul de față, altceva decît că cel mai puternic ia ceea ce vrea, iar cel mai slab dă sau îndură ceea ce nu poate schimba. Și astfel, dreptul stăpînirii ereditare, ca aproape al oricărei alte posesiuni ereditare, atîrnă de un lanț de tradiții al cărui prim stîlp a fost norocul sau puterea și care s-a continuat, ici și colo, cu bunătate și înțelepciune, de cele mai multe ori însă tot prin noroc sau prin putere covîrșitoare. Succesorii și moștenitorii au primit, strămoșul a luat ; și faptul că celui ce avea i s-a dat mereu mai mult, ca să aibă din belșug, nu mai are nevoie de lămuriri ; este urmarea naturală a presiunii asupra pămîntului și oamenilor, menționată... Adesea, cîte o vulpe a luat locul leului, și vulpea a fost cea mai tare ; căci nu numai forța armelor reprezintă tăria : prefăcătoria, viclenia și o înșelăciune bine ticluită, în majoritatea cazurilor, fac mai mult decît cea dintîi. Pe scurt, marea deosebire a oamenilor în ceea ce privește darurile spirituale, cele ale norocului și cele trupești a creat, după deosebirile regiunilor, ale modului de trai și ale vîrstei, asuprirea și tiraniile de pe pămînt...

Astfel a fost învinsă bătrîna noastră Tellus[1], şi istoria de pe întinsul ei a devenit o frescă tristă de vînători de oameni şi cuceriri ; aproape fiecare neînsemnată frontieră de ţară, fiecare epocă nouă este consemnată în cartea vremurilor cu sîngele celor sacrificaţi şi cu lacrimile celor asupriţi. Cele mai celebre nume ale umanităţii au fost călăi ai genului uman, gîzi încoronaţi, sau care s-au luptat pentru coroană ; şi, ceea ce este mai trist, oamenii cei mai nobili au stat astfel de multe ori, de nevoie, la tribuna aceasta neagră a asupririi fraţilor lor. Pentru ce istoria imperiilor mondiale se scrie cu atît de puţine rezultate raţionale ? Pentru că, după faptele lor cele mai însemnate şi numeroase, ea s-a desfăşurat cu puţine rezultate raţionale ; nu umanismul, ci pasiunile au cucerit lumea şi au mînat laolaltă popoarele ei, aidoma animalelor sălbatice, unele împotriva celorlalte. Dacă i-ar fi plăcut providenţei să ne lase sub stăpînirea unor fiinţe superioare, cît de diferită ar fi istoria omenirii ! Dar stăpînitorii au fost de cele mai multe ori eroii, adică nişte oameni ambiţioşi, înzestraţi cu forţă sau viclenie şi întreprinzători, care au depănat după pasiunile lor firul întîmplărilor şi l-au ţesut mai departe după voia soartei. Dacă nici un aspect din istoria omenirii nu ne arăta josnicia speciei noastre, apoi ne-ar indica-o istoria domniilor ei în urma căreia pămîntul nostru, în cea mai mare parte, n-ar trebui să se cheme Pămînt, ci Marte sau Saturn cel ce-şi mănîncă copiii.

Şi cum ? Trebuie să acuzăm providenţa pentru faptul că a creat atît de inegal regiunile globului nostru şi că a împărţit şi între oameni darurile sale atît de inegal ? Plîngerea ar fi inutilă şi nedreaptă, căci este potrivnică scopului vădit al speciei noastre. Dacă urma ca pămîntul să devină locuibil, trebuia să se afle munţi pe el, şi pe spinarea lor să trăiască popoare aspre de munteni. Cînd aceştia se revărsau la vale şi supuneau şesurile bogate, meritau de cele mai multe ori să fie înrobite ; căci de ce se lăsau supuse, de ce se moleşeau la sînul naturii, într-o lene copilărească şi zănatică ? Poate fi acceptat ca un principiu al istoriei că nici un popor nu este asuprit, afară de cele ce se lasă asuprite de bună voie — şi, prin urmare, merită să cadă în robie. Numai laşul este o slugă înnăscută, numai prostul este orînduit de natură să-l servească pe unul mai deştept ; iar atunci se simte chiar bine pe locul său, şi ar fi nenorocit dacă ar trebui să poruncească.

[1] Numele latinesc al Pămîntului.



În afară de aceasta, inegalitatea oamenilor nu este de la natură atît de mare pe cît devine prin educaţie, aşa cum arată situaţia unui acelaş popor sub diferitele sale forme de guvernare. Poporul cel mai nobil îşi pierde în scurtă vreme, sub jugul despotismului, nobleţea ; măduva îi este zdrobită în oase, şi în vreme ce darurile sale cele mai alese şi frumoase sînt coborîte pînă la minciună şi înşelăciune, la robie umilitoare şi promiscuitate — nu este oare de mirare dacă el se obişnuieşte în cele din urmă cu jugul său, că-l îmbrăţişează, şi-l împodobeşte cu flori ? Pe cît de vrednică de compătimire este această soartă a oamenilor, în viaţă şi în istorie, pentru că nu există aproape nici o naţiune care să se fi ridicat vreodată din abisul unei sclavii cotidiene fără miracolul unei palingeneze totale — pe atît este de evident că această mizerie n-a fost opera naturii, ci a oamenilor. Natura a dus legătura societăţii numai pînă la familie ; încolo a lăsat gintei noastre libertatea asupra modului de a se orîndui, de a voi să-şi construiască statul, cea mai subtilă operă a artei sale. Dacă oamenii se chibzuiau bine, le mergea bine ; dacă îşi alegeau sau îngăduiau tirania şi forme de conducere vicioase, n-aveau decît să le poarte povara. Mama cea bună nu putea face altceva decît să-i înveţe, prin raţiune, prin tradiţia istoriei, sau, în sfîrşit, prin simţămîntul propriu de durere şi nenorocire. Prin urmare, numai degenerescenţa interioară a speciei umane a dat cîmp liber viciilor şi degenerescenţelor stăpînirii umane ; căci în tirania cea mai asupritoare, nu împarte oare sclavul cu stăpînul jaful, şi nu este oare întotdeauna despotul sclavul cel mai rău ?

Dar şi în cea mai mare degenerescenţă, maica cea neobosită şi bună nu-şi părăseşte copiii şi ştie să le aline cupa amară a asupririi exercitată de oameni, cel puţin prin uitare şi obişnuinţă. Atîta vreme cît popoarele se menţin în stare de veghe şi cu forţe vii, sau natura le hrăneşte cu pîinea aspră a muncii, nu se produc lîncezeli de harem ; pămîntul dur, modul de viaţă aspru sînt pentru ei citadela libertăţii. Unde, dimpotrivă, popoarele au adormit în poala ei îmbietoare şi au îngăduit plasa care a fost trasă peste ele, aici, iată, maica cea mîngîietoare vine cel puţin în ajutorul celui asuprit, cu darurile ei consolatoare ; căci despotismul favorizează întotdeauna un fel de slăbiciune, prin urmare mai multe comodităţi, care provin fie din daruri ale naturii, fie sînt artificiale. În cele mai multe ţări stăpînite despotic, natura îl hrăneşte şi-l îmbracă pe om aproape fără efort, astfel încît tot ce-i cere este să facă faţă uraganului ce trece mai departe pustiitor, pentru ca apoi să

se adape, e drept cu capul golit de gînduri și fără demnitate, dar nu cu totul fără plăcere, din boarea ei înviorătoare. În general, soarta omului și menirea lui la fericire pămînească nu se leagă nici de faptul de a stăpîni, nici de cel de a sluji. Săracul poate fi fericit, sclavul înlănțuit poate fi liber ; tiranul și unealta lui sînt în general, și de multe ori în neamuri întregi, cei mai nenorociți și nedemni dintre sclavi...

*

Fiecare stat ca atare este o mașină, și nici o mașină nu are rațiune, oricît de similar rațiunii ar fi ea construită. Cine cere de la stat ca atare luminare, cine crede că societatea, sau chiar regentul trebuie să-i confere cultură și fericire, acela vorbește o limbă fără înțeles. Statul ca întreg este o abstracțiune care nici nu aude, nici nu vede ; societatea ca atare este o denumire goală care nu poate fi nici proastă, nici deșteaptă ; dar oameni izolați în stat și în rîndurile societății pot să vadă, să acționeze, să lumineze și să fie luminați. Dacă regentul este un asemenea om, ei bine, atunci trebuie prețuit pentru virtuțile sale umane. Dacă nu e, tot rămîne regent, adică o piesă din mașină. Strămoșii noștri nu l-au considerat altceva cînd i-au pus în sarcină, lui și urmașilor lui, dreptul de moștenire a rangului, și nici noi nu trebuie să-l considerăm altceva cînd vorbim despre el ca regent...

Într-adevăr, n-ați văzut voi oare, cinstiți străbuni, cît ați riscat cînd ați făcut din coroană însemnul puterii celei mai mari ? Ați recunoscut că ea nu poate să confere virtuți și talente ; dar era tot atît de inevitabil că va da și va trebui să dea prezumția și iluzia lor, care merge pînă la orbirea totală a urmașilor voștri. Sînt excelente rînduielile oamenilor, dar n-ați văzut că odată cu fiecare rînduială limitativă vor trebui să se stingă și forțe, și că fiecare stare artificială este sicriul unei mumii care nu mai are bun decît cel mult un membru ? În mecanismul vostru, filosoful ar trebui să se ocupe de speculații, scriitorul să scrie, plugarul să are, regentul să împartă titluri și să nu facă altceva decît să semneze cu numele său, nimic mai mult ; căci statul, în întregul lui, de îndată ce ar fi o operă de artă, ar presupune acest mecanism. Nu putea fi, ca urmare, evitat ca forțe umane și statale, vii și moarte, să nu fie într-o coliziune veșnică ; căci esența statului se întemeiază pe această contradicție sacrificatoare. Dar voi ați făcut ce ați putut, și timpul veșnic modificator și în mișcare aruncă un înveliș după celălalt,



în primul rînd chiar înăuntrul celor mai măiestre mașini statale, pentru a arăta muritorului păcălit că o clădire eternă pe pămînt nu e opera lui, și simulacrul cel mai verosimil al unei mașini nu este decît fier și lemn. Cu cît se amestecă mai mult stările, cu cît mai des coboară conducătorii de pe tronuri și se arată fără însemnul puterii, cu atît mai mult și mai curînd trebuie să ajungă și cel mai credul la înțelegerea că regentul nu e un zeu și că pentru ceea ce face statului în calitatea sa de piesă a unei mașini nu are de așteptat de la stat nimic decît niște daruri mecanice, nume, protecție și solde ; căci, în schimb, toate bunurile și darurile umane ale luminării, liniștea și fericirea, darurile meritelor casnice și ale valorii lăuntrice, pe acestea toate numai un prost le poate pretinde unei mașini.

*

N-aș dori ca vreunul din rîndurile acestea să fie atribuit unei supărări părtinitoare din inima mea, pentru care nu am nici un motiv ; cît de bucuros aș schița alte rezultate, dacă mi le-ar oferi istoria ! De aceea nu mă servesc niciodată decît de termenul de despotism, care nu revine numai monarhiei, ci se potrivește la toate stăpînirile cu o proastă administrație și de care se abuzează. Principiile mele fundamentale urmăresc numai limita unde înclinația, datoria și fericirea societății încetează și în locul lor se ridică sceptrul bunului-plac, nestăvilit, împreună cu toate patimile. Cu acest punct de vedere mă situez în afara Europei, pentru că statele ei se află în situația cea mai artificială unele față de celelalte și, privite în sine, nu permit aproape nici o opinie ; căci lanțul tradiției le-a încătușat în chipul cel mai subtil și cel mai puternic, astfel încît aici tiranul cel mai laș, ca și regentul cel mai curajos, care-și îndeplinește într-adevăr funcția de onoare ca un oficiu, trebuie să se tîrască mai departe în împrejurări de constrîngere. Dar Europa nu este lumea, și nevoile stăpînirilor ei nu sînt istoria și țelul umanității.

...Și împotriva acestei eternități mecanice, bătrînul tată, Timpul, cu ale sale file din lumea preistorică, este un martor puternic. Stăpînirile se vor destrăma cum s-a destrămat totul, și poartă de pe acum în sine cauzele decăderii lor. Din fericire, omenirea și statul nu se confundă ; dimpotrivă, prima trebuie să străbată toate formele hărăzite ei, astfel încît, după legile imuabile ale naturii, așa cum noaptea urmează zilei obositoare, trebuie și ea să se refacă după opresiune. La această operă nu lucrează nici regii, nici arta

oamenilor, ci lucrează natura, şi ea se foloseşte în acest scop de regenţi şi arte.

Glasul meu umil este mult prea slab pentru a se adresa unuia dintre stăpînii omenirii, care în majoritate, chiar dintre cei ce se află pe scaunele princiare ale Germaniei, nu înţeleg şi nici nu citesc limba barbară în care scriu ; dar omului, despre istoria căruia scriu, aceluia mă adresez, indiferent de statul sau rangul în care s-ar afla. Şi acestuia îi strig : deosebeşte-l pe om de supus, de politician, de tiran...

Este o caracteristică rea a stăpînirilor că au adus cea mai mare parte din oameni în situaţia de a avea astăzi mai multă nevoie de ele decît au avut vreodată. Să nu fii în numărul acestora ; dar dacă eşti silit, atunci slujeşte statului, şi atunci cînd poţi, acţionează tu însuţi pentru libertatea, luminarea şi fericirea oamenilor, slujeşte omenirii ! Fiecare conducător şi om de stat dintre cei mai buni i-a slujit şi a fost fericit cînd s-a descătuşat de lanţul în care îl ferecase uzul tradiţiei statale ; cu atît mai luminos străluceşte şi numele fiecăruia cu cît s-a îngrijit mai mult, în stat, de oamenii asupriţi, orbiţi... Soarta măreaţă îşi urmează cursul, şi, pentru că rareori a înfăptuit cele mai salutare schimbări în lume de la înălţimea tronurilor, să fim noi braţele ei şi să împlinim ce au întîrziat ceilalţi să facă, şi anume să fim educatorii oamenilor şi să nu împletim în lanţul neîntrerupt al tradiţiei decît numai ce e nobil şi bun ! Numai atît este demn de omenire şi nemuritor.

*

În filosofia istoriei omenirii ar fi un principiu uşor de înţeles dar rău, că omul ar fi un animal care are nevoie de un stăpîn, şi că ar aştepta de la acest stăpîn, sau de la mai mulţi laolaltă, fericirea menirii sale finale. Inversează principiul : omul care are nevoie de un stăpîn e un animal ; de îndată ce devine om, nu mai are nevoie de un stăpîn propriu-zis. Căci natura n-a desemnat speciei noastre un stăpîn ; doar vicii şi patimi animalice ne creează nevoia acestuia. Femeia are nevoie de bărbat şi bărbatul de femeie, copilul rău crescut are nevoie de părinţi care să-l educe, bolnavul de medic, cel ce se ceartă de cel ce judecă, mulţimea poporului are nevoie de un conducător ; acestea sînt raporturi naturale care se află în noţiunea lucrurilor. În noţiunea de om însă nu se află noţiunea unui despot necesar lui, care ar fi tot om ; omul ar trebui mai întîi considerat slab, ca să aibă nevoie de un protector ;



minor, ca să aibă nevoie de un tutore ; sălbatic, ca să aibă nevoie de un îmblînzitor ; detestabil, ca să aibă nevoie de un înger al răzbunării. Prin urmare, toate formele de stăpînire ale oamenilor au provenit din nevoie şi persistă numai din cauza acestei nevoi. Aşa cum e un tată rău cel care-şi educă într-astfel copilul, ca, iresponsabil toată viaţa, să aibă toată viaţa nevoie de un educator ; cum e un medic rău cel care hrăneşte boala, ca să-i devină nefericitului aceluia indispensabil pînă la moarte — faceţi aplicaţia acestora la educatorii genului uman, la părinţii patriei şi la cei crescuţi de dînşii. Sau aceştia din urmă nu sînt capabili de nici o îndreptare, sau toate mileniile de cînd există oameni conduşi ar trebui să arate ce a ieşit din ei, şi cu ce scop au fost educaţi de aceia.

*

Natura educă familii ; statul cel mai natural este prin urmare tot un singur popor, cu un singur caracter naţional. Timp de milenii, acesta se păstrează în el şi poate fi format în modul cel mai natural, dacă prinţul său congener o doreşte ; căci un popor este atît o plantă a naturii cît şi o familie, cea dintîi însă cu mai multe ramuri. Ca urmare, nimic nu pare atît de vădit contrar scopului guvernărilor decît mărirea nefirească a statelor, amestecul sălbatic al spiţelor umane şi al naţiunilor sub un singur sceptru. Sceptrul omenesc este mult prea mic şi slab pentru a i se putea supune componente atît de potrivnice ; ele sînt, prin urmare, încleiate laolaltă într-o maşină şubredă, care se numeşte maşina de stat, fără viaţă interioară şi fără simpatia reciprocă a părţilor. Imperii de genul acesta... apar în istorie ca acele simboluri ale monarhiilor în visul profetului, cînd capul de leu s-a unit cu coada balaurului şi aripa vulturului cu piciorul de urs, într-o singură alcătuire statală lipsită de coeziune patriotică. Ca nişte telegari troieni se apropie unele de altele aceste maşini, garantîndu-şi unele altora nemurirea, căci fără caracter naţional nu este viaţă în ele, iar pe aceşti prizonieri siliţi a convieţui, doar blestemul soartei i-ar putea osîndi la nemurire ; căci tocmai arta statală care le-a produs este aceea care se joacă cu popoarele şi cu oamenii întocmai ca şi cu nişte trupuri neînsufleţite. Dar istoria arată pe deplin că aceste unelte ale orgoliului uman sînt de lut şi că pot, ca tot ce e argilă pe pămînt, să se spargă sau să se dizolve...

*

Să vorbesc oare despre problema mai mare şi atît de potrivită timpurilor noastre, dacă şi popoarele, ţările şi statele pot îmbătrîni sau pot întineri din nou, şi prin ce mijloace s-ar putea întîmpla aceasta ? În această problemă, părerile sînt foarte împărţite şi, pentru că fiecare e în măsură să citeze exemple din istorie, tocmai diversitatea răspunsurilor stă mărturie pentru caracterul vag al problemei. Ce poate îmbătrîni la un popor, într-o ţară şi un stat, ce poate, ce trebuie să fie întinerit la ele ? Este oare vorba de pămînt, de văzduh, de cer, şi cum pot fi schimbate acestea în mai bine sau în mai rău ? Este vorba oare de ogoare, livezi, păduri, izvoare sărate, mine, pomi, sau este vorba de prelucrarea lor, de cîştigul şi utilizarea produselor lor ? Este vorba doar de toate acestea, sau de omul însuşi, de genul lui, obiceiurile, educaţia, modul de viaţă, principiile sale fundamentale şi părerile, relaţiile şi stările sociale ?... Toate aceste întrebări ar trebui elucidate cu o subtilă luare aminte a locului, timpului şi împrejurărilor, prin confruntarea unor exemple mai vechi cu consecinţele lor, de unde ar putea reieşi următoarele :

1. că ţara şi poporul nu îmbătrînesc niciodată, sau foarte tîrziu ; că în schimb statele, ca orînduiri ale oamenilor, ca nişte copii ai timpurilor, ba adesea chiar ca nişte roade ale întîmplării, au din fericire bătrîneţe şi tinereţe şi deci o tendinţă permanentă, imperceptibilă, spre dezvoltare, spre înflorire sau disoluţie...

2. că, în sfîrşit, nu există alt mijloc pentru stat de a preveni acele crize îngrozitoare care se numesc revoluţii politice şi care ar trebui să devină cu totul străine cărţii asupra orînduirilor omeneşti, decît să întreţină sau să refacă raporturile fireşti, funcţionarea sănătoasă a tuturor părţilor componente, circulaţia vie a sevei sale, şi să nu lupte împotriva naturii lucrurilor. Mai devreme sau mai tîrziu, cea mai puternică maşină trebuie să cadă învinsă în lupta aceasta ; natura însă nu îmbătrîneşte niciodată, ea întinereşte periodic în toate forţele ei vii.

Natura timidă a omului, care, împresurată fiind totdeauna de teamă şi speranţă, resimte adesea ca prezente rele ce se află departe şi numeşte moarte ceea ce este un somn sănătos, o refacere necesară, tămăduitoare, se înşală de cele mai multe ori în profeţiile sale despre ţări şi imperii. Dorm forţe de care nu-şi dă seama, se dezvoltă capacităţi şi situaţii în timp pe care nu le putea bănui ; de obicei însă, judecata noastră, chiar cînd este justă, o ia prea mult într-o anumită direcţie. Se spune : „Dacă e vorba să trăiască acest lucru, celălalt trebuie să moară", fără ca cineva să se întrebe dacă n-ar putea trăi ambele şi nu s-ar putea împărtăşi unul altuia în chip fericit...



## Din „Idee cu privire la primul institut patriotic consacrat unităţii spirituale a Germaniei"

Întrucît unitatea şi diversitatea sînt perfecţiunile ce caracterizează toate operele durabile ale naturii şi ale imitatoarei ei, arta, este neîndoielnic că şi meşteşugul cel mai înalt, greu şi folositor al oamenilor, instituirea unei naţiuni pentru binele general, trebuie să năzuiască spre aceste însuşiri şi năzuinţe pe nesimţite. Cu cît o naţiune este mai împărţită, cu atît va avea poate mai multe forţe ; dar forţele nu se vor cunoaşte unele pe altele, şi ca urmare nici nu vor conlucra în vederea unui scop final comun. Un exemplu pentru aceasta îl oferă istoria germană. De diversitate şi forţă n-a fost lipsită naţiunea noastră niciodată. Din acele timpuri cînd Germania a fost un loc de întîlnire pentru triburi şi popoare nomade, de-a lungul tuturor secolelor cînd regiuni şi provincii izolate s-au luptat, s-au sfădit, au muncit, au năzuit, au născocit, poate chiar pînă în vremea noastră, patria noastră a fost un corp statal care nu şi-a cunoscut întotdeauna forţele şi ca urmare nici nu le-a putut folosi, cu o energie reţinută, pentru un ţel comun, ba dimpotrivă, le-a irosit adesea în scopuri greşite şi străine, împotriva ei înseşi. Prin urmare, nu există nici o îndoială că pe măsură ce va pătrunde mai multă lumină în această imensă pădure de străduinţe omeneşti, pe măsură ce se vor deprinde să se înţeleagă şi să se unească mai multe capete luminate şi mîini active în vederea acelui unic şi măreţ scop final, binele naţional, cu atît mai multă soliditate, ordine şi libertate legiferată trebuie să dobîndească statul în interior, cu atît mai multă putere determinată, demnitate şi înţelepciune în acţiunile sale exterioare, şi în ambele cazuri el se va strădui să imite cel mai înalt exemplu de maşină vie, însuşi corpul omenesc, în a cărui totalitate de membre trăieşte un singur suflet comun. Potrivit situaţiei noastre germane sînt demne de glorie toate strădaniile care, pe lîngă faptul că răspîndesc lumină, tind să strîngă laolaltă lumina pentru a da naştere unei flăcări comune. Toate eforturile care au ca scop de a face ca toate popoarele şi provinciile Germaniei, prin minţile lor cele mai